

Cavid CABBAROĞLU

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay ömür sürdü. Amma elə bir dövrdə yaşadı ki, az qala, hər gün bir neçə tarixi hadisəyə şahidlik etdi. Bu səbəbdən Cümhuriyyət tariximizin hələ o qədər öyrənilməli, araşdırılmalı səhifələri var ki qıv Onlardan biri də Bakının xilaskarı, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın həbsdən qaçırılması ilə bağlıdır.

Mondros müqaviləsi və Azərbaycan

1918-ci il oktyabrın 30-da Egey dənizindəki Mondros limanında, ingilislərin "Agamemnon" gəmisində ingilis admiralı Kaltorp və Osmanlı hərbi dəniz naziri Hüseyin Rauf barışıq sazişi imzaladılar. Kaltorp bu sənədi oktyabrın 31-də müttəfiqlərə göndərdi. Beləliklə, Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsindəki iştirakı başa çatdı.

Bu sazişin Azərbaycana dair bir sıra şərtləri vardı. 11-ci maddəyə görə, türk orduları tezliklə Güney Azərbaycandan çıxmalı idi. 15-ci maddəyə görə, Güney Qafqaz dəmiryolu, Bakı və Batum azad və tam şəkildə müttəfiqlərin sərəncamına verilməli idi.

Mondros barışığının 12-ci maddəsinə görə, Güney Azərbaycandakı və Qafqazdakı Osmanlı qüvvələri Birinci Dünya müharibəsi öncəsindəki sərhədlərə qədər çəkilməli idilər. Noyabrın 8-də ingilis hökuməti Osmanlı dövlətindən Qafqazdakı bütün türk qüvvələrinin, o cümlədən Nuru Paşa komandanlığındakı Qafqaz İslam Ordusunun 1914-cü il hüduklarına geri çəkilməsini tələb etdi. Bu dövrdə Qafqazda və Güney Azərbaycanda təxminən 73 min nəfərə qədər türk əsgəri vardı.

Nuru Paşa Bakıda qaçaq durumunda

İstanbul hökumətindən də Bakını tərk etmək əmri alan Nuru Paşa, faktiki olaraq, qaçaq durumuna düşmüşdü. İki ay əvvəl əsgər və zabıt silahdaşlarının qanı hesabına azad etdiyi Bakını tərk etməli idi. Əks halda, ya xidmət etdiyi Osmanlı hökuməti, ya da itaət etmədiyi müttəfiqlər tərəfindən həbs olunacaqdı. O, çətin seçim qarşısında qərarını verir: Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığından istefa verdiyini və Azərbaycan Ordusunun xidmətinə keçdiyini, yerinə isə Mürsəl Baki Paşanın təyin olunduğunu bəyan edir.

Nuru Paşa həmin günləri sonradan belə xatırlayırdı: "Ənzəlidə olan ingilis birləşmələrinin komandanı general Tomson Bakıya bir hərbi heyət göndərərək, Bakının boşaldılmasını tələb etdi. İngilislər Azərbaycan hökumətini tanımaq istəmirdilər. Osmanlı ordusu komandanı olduğum

üçün mənə müraciət etdilər. Onlara ordudan istefa etdiyimi, Azərbaycanın tabeliyinə girdiyimi və Mürsəl Paşa ilə görüşmələri söylədim. Həm məktubla, həm də nümayəndə heyəti ilə xüsusi görüşümüzdə Azərbaycan hökumətinin "bir oyuncaq" olduğunu və onu tanımayacaqlarını bildirdilər. İngilislər Bakının boşaldılmasını tələb edirdilər. 1918-ci il noyabrın 17-də Bakı şəhərini işğal edəcəklərini bizə bildirdilər. Bakını işğal mövzusunun Azərbaycan hökuməti ilə müzakirə etmələrini, şəxsən hökumətin əmrinə tabe olduğumu və hökumət əmr edersə, Bakını müdafiə

Lakin bu tələblərə məhəl qoymur.

Bu arada Osmanlı sultanı Vəhidəddinin göstərişi ilə Hərbiyyə Nazirliyi 25 noyabr 1918-ci il tarixli əmrində "Azərbaycan hökuməti xidmətinə daxil olduğunu bəyan edən Nuru Paşanın" Osmanlı ordusundan xaric olunduğunu bəyan edir.

Topçubaşov Nuru Paşaya necə sahib çıxdı?

Versal sülh konfransına qatılmaq üçün həmin vaxt İstanbulda olan Azərbaycan parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov da vaxtaşırı olaraq Nuru Paşa haqqında istər Osmanlı hökumə-

natla o, faktiki olaraq, Nuru Paşanı fərarli sayan həm Osmanlı hökumətinə, həm də müttəfiqlərə qarşı çıxış etmiş olurdu. Unutmaq qətiyyəti olmaz ki, Əlimərdan bəyin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri Versal sülh konfransına qatılmaq üçün həmin vaxt İstanbulda viza gözləyirdi və bu çıxış onlara nəyin bahasına başa gələ bilərdi. Lakin Azərbaycan parlamentinin sədri Bakını işğaldan azad edərək Cümhuriyyətimizə paytaxt kimi ərməğan edən Nuru Paşaya vəfa borcunu heç nədən çəkinməyərək ortaya qoymaqdan çəkinməmişdi.

nə yardım etmişdi. İngilislərin bu əlverişli hərəkətlərinə mane olmamaq üçün Azərbaycanı tərk etməyə qərar verən bir neçə yoldaşla, gələcəkdə qaçıtmaq fikri ilə Batuma getdik".

Batumda bir müddət qaldıqdan sonra Trabzona keçən Nuru Paşa oradan Zonquldağa, Zonquldağdan isə İstanbula gəlir. İstanbula gəlişindən bir neçə gün sonra Hərbiyyə Nazirliyinə dəvət olunur və orada qandallanaraq asanlıqla ingilislərə təslim edilir. Bu hadisə 1919-cu ilin fevralında baş verir.

AXC Nuru Paşanın həbsdən qaçışı üçün pul ayırır

Bakının xilaskarı Nuru Paşa həbsxanadan necə qaçırılıb?

edəcəyimi də bildirdim".

Cümhuriyyət Nuru Paşanı təslim etməkdən imtina edir

Azərbaycan hökumətinin Ənzəlidə ingilis ordusunun komandanı general Tomsonla apardıqı danışıqlar hər iki tərəfi qane edən sonuclarla yekunlaşır. Bu səbəbdən Qafqaz İslam Ordusunun əsgər və zabıtları noyabrın 17-də Bakını tərk edir, lakin bəraye ehtiyat paytaxtdan çox da uzaqlaşmayıb, Biləcəri və Xırdalan ətrafında cəmləşirlər.

Nuru Paşa xatirələrində bunu qəsdən etdiklərini etiraf edir: "Şəhəri boşaltdıqdan sonra qoşunlarımız qəsdən Bakı ətrafından uzaqlaşdırılmadı. Qoşun birləşmələrinin uzun müddət şəhəri mühasirə vəziyyətində saxlaması ingilisləri şübhələndirdi və bir neçə dəfə burada dayanmağımızın səbəbini soruşdular. Biz yolun xarab olmasını səbəb göstərdik. Həqiqətən də bir dəmiryolu körpüsü dağıdılmışdı".

İngilis komandanlığı Mondros sazişinin bəndlərini pozduğu üçün Nuru Paşanın təslim olunmasını Azərbaycan hökumətindən tələb edir.

tinin, istərsə də yerli mətbuatın sualları ilə qarşılaşmaq zorunda qalır. Onun İstanbulda nəşr olunan "Təsviri-Əfkar" qəzetinin 30 noyabr 1918-ci il tarixli sayında işıq üzünə çıxən müsahibəsi Osmanlı paytaxtında soyuq düşüklü yaradır: "Azərbaycan hökuməti-islamiyyəsi təsis olunduğu zaman əsgəri təşkilat və idarəçiliyinə sahib deyildi. İslam hökuməti olması səbəbindən Osmanlı hökumətindən yardım istəməkdə haqlı idi. Biz məmləkətimizdə əsgəri təşkilat yaratmaq üçün Nuru Paşanı cəlb etdik və ondan həddən ziyadə mənfəətlər gördük. Nuru Paşa Azərbaycan Ordusunu təşkilatlandırdı. Hal-hazırda hökumətimizin 50 min nəfərlik silahlı bir ordusu olduğunu söyləyə bilərəm. Nuru Paşanın indiki anda Azərbaycanda olmasının səbəbinə gəlincə, sizə yalnız onu deyə bilərəm ki, bu, tamamilə Azərbaycan hökuməti ilə azərbaycanlıların arzularından ibarət bir şeydir və Nuru Paşa Azərbaycanda qalacaqdır".

Əslində Ə.Topçubaşovun bu bəyanatı o dövr üçün həm cəsarət, həm də əhdə vəfa nümunəsi idi. Çünki bu bəya-

Nuru Paşa Azərbaycanı tərk edir və həbs olunur

Tədricən, Bakının ingilis işğalında olmasının Azərbaycanın istiqlalına xələl gətirmədiyinə əmin olan Nuru Paşa qüvvələrini Gəncəyə toplayır. İngilislərə güvənini ortaya qoymaq üçün Şuşa qalasını ermənilərə deyil, məhz ingilislərə təslim edir. Lakin yaranmış şərait onu Azərbaycandan tərk etməyə vadar edir: "İstanbul hökumətinin son əmri ilə Azərbaycanda bir nəfər də Osmanlı zabiti və əsgərinin qalmasına icazə verilmədiyi üçün qalmaq istəyənlərin sayı bir neçə nəfərə qədər azaldı. İngilislər Azərbaycan hökumətinə təzyiqli göstərərək osmanlıların qalmasına mane oldular. İngilislərin təsiri ilə Azərbaycan hökuməti Osmanlı komandanlığı vasitəsilə şəxsən özləri mənə müraciət edərək Azərbaycandan uzaqlaşmağımı istədilər. Əslində ingilis komandanlığı Azərbaycanın müstəqilliyini ordumuz kimi müdafiə edirdi. Qarabağda müsəlmanlara hücum etmək istəyən erməniləri qorxutmuş və uzaqlaşdırmış, Lənkəran və Muğanın Azərbaycana tam birləşdirilməsi

Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət orqanı olan Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının sədri Nağı bəy Şeyxzamanlı (Keykurun) xatirələrində yazır: "Gəncədə olan vaxt eşitdim ki, ingilislər Nuru Paşanı tutub Batuma gətirərək hərbi tribunalda mühakimə edəcəklər. Onlar Nuru Paşanı, guya, Bakıda erməni soyqırımını etdiyinə görə günahlandırırırlar. Dərhal Bakı ilə telefon əlaqəsi saxlayıb xəbərin doğru olduğunu öyrəndim. Gəncə ermənilərindən bir sənəd almaq lazım idi ki, Nuru Paşanın Gəncəyə gəlişində ermənilərə heç bir pislik etmədiyi kimi, erməniləri mühasirədən qurtarıb azadlıq verdiyini, həyatlarının təhlükəsizliyini təmin etdiyini isbat etmək mümkün olsun. **Sənədin alınması üçün Gəncənin görkəmli şəxsləri ilə bərabər Erməni Milli Təşkilatına müraciət etdim. Sənədi alacağıma qəti inanırdım. Ancaq ermənilər xahişimizi rədd etdilər və «Biz uşağ deyilik. Çox yaxşı bildirdik ki, Nuru Paşanın bizə pislik etməməsi məqsədli deyil. Nuru Paşa çox yaxşı bildirdi ki, Gəncədə erməni soyqırımını edilsəydi, Bakıda bir türklə rastlaşmayaçaqdı. O gözlədi ki, Bakını işğal edib oradakı soyqırımını bitirsin və ondan sonra Gəncədə başlasın. Ancaq müvəqqəti barışıq oldu. Osmanlı ordusu soyqırımına vaxt əldə edə bilmədi» dedilər. Biz də əli-boş geri qayıtdıq. Bakıya gələrək Nəsim bəylə (baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyli – C.C.) görüşdüm və sənəd ala bilmədiyimi ona söylədim. Nəsim bəy mənə «Mən sənə heç vaxt bu qədər pərişan görməmişəm» dedi. Mən də «Nəsim bəy, ermənilər çox nankorluq etdilər. Nuru Paşanın almağa haqqı olan sənədi almadan gəldim» dedim. Nəsim bəy güllərək «Üzülmə, Nuru Paşanı qurtarmanın daha asan yolu var.**

(davamı gələn sayımızda)